

Könyv a magyar nyelv jelenéről és jövőjéről*

1. A könyvekkel való ismerkedést többnyire a címlapjukkal szoktuk kezdeni. Az alább bemutatandó könyv borítóján A magyar nyelv jelene és jövője cím áll. Ennek alapján az olvasó nagy valószínűséggel arra számít, hogy e műben a magyar nyelvről kapunk ismereteket, mégpedig az időperspektíva nézőpontjából. A „jelen” fogalma a munka keletkezési idejére vonatkoztatható, hagyományos nyelvészeti terminussal *szinkrón*-nak nevezett elemzést, leírást ígér. Ebbéli várakozásunkat megerősítheti a könyv szerkesztőjének, TOLCSVAI NAGY GÁBORNak a cím alatt található megjelölése. Az időperspektíva horizontját a címben a „jelen” mellett a „jövő” jelöli ki, ami a tudományban jóval kevésbé megszokott időbeli kiterjesztés. Elsőre ez a közelítésmód akár gyanút is kelthet bennünk a tudomány illetékességét érintően: tapasztalataink szerint ugyanis a számtalan véletlen, bizonytalan, nem ismert tényezőtől meghatározott, így jórészt kiszámíthatatlan jövő egzakt bemutatására a tudomány csak ritkán vállalkozik.

2. A könyvekkel való ismerkedés során egy efféle érdeklődő-meditatív közelítésmódban a következő lépés a tartalomjegyzék fellapozása szokott lenni. A könyv egyes részeinek fő- és alcímei azután – mind a rövidebb, mind pedig a részletesebb tartalomjegyzékben – egy attól teljesen eltérő fogalmi hálót vázolnak fel számunkra, mint amit a könyv címe alapján várakozási horizontként a magunk számára előre vetítettünk. Ennek a fogalmi hálónak a kulcsszavai a „nyelvközösség” és a „nyelvhasználat”, értelemszerűen a magyar nyelvközösség, azaz a magyar nyelvhasználók összessége és a magyarul beszélők nyelvhasználata. A könyv felépítése, témakörei egyértelműen mutatják, hogy a szerzők figyelmének középpontjában végül is és főképpen az „ember” áll, mégpedig „az ember, aki a nyelvet használja”. Ez a közelítésmód az alkotók tudatosan vállalt nézőpontjából következik, aminek az alapja a nyelv funkcionális értelmezése.

2.1. A funkcionális szemléletű nyelvészet korunk tudományának egyik meghatározó nyelvelméleti modellje, amely más nyelvészeti irányzatokkal versengve van jelen egyre határozottabban napjaink egyetemes és magyar nyelvtudományában

* A magyar nyelv jelene és jövője (szerk. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Gondolat Kiadó, Budapest, 2017) című könyvnek a Magyar Tudományos Akadémián 2018. február 28-án megtartott bemutatóján elhangzott előadás szerkesztett változata.

egyaránt. E nyelvfelfogás egyes elemei már korábban is megjelentek a nyelv tudományos vizsgálatában, ez a közelítésmód azonban – viszonylagos egységében is sokféle irányzatot felmutatva – csak a 20. század utolsó harmadában szerveződött korszerű és átfogó nyelvtudományi elméletté. A funkcionális nyelvfelfogás a nyelvre mint az emberi tudás részére tekint. A nyelv mint tudás azonban nem autonóm jelenség, hanem összefügg a világról való szélesebb körű tudással. Ennek pedig az az alapja, hogy az ember nyelvi és nem nyelvi tevékenysége nem különül el egymástól. A nyelvi tudás az ember megismerő tevékenységével van szoros kapcsolatban, ennek fogalmi struktúrái szervezik ugyanis magukat a nyelvi formákat is.

Az ember a nyelv révén képes létezni társas lényként is, így a beszéd, a nyelv nemcsak a megismeréssel, hanem általában véve az emberi cselekvéssel is a legszorosabban összefügg. Ennek megfelelően az emberi nyelv az egyén önalkotásának és ezzel együtt a közösség önalkotásának is megkerülhetetlen tényezője. A nyelv ilyen módon felfogott funkcionális értelmezése szükségszerűen magával hozza a nyelvhez, illetve a tőle elválaszthatatlan nyelvhasználóhoz való multi- és interdiszciplináris közelítésmódot. Ez a szemlélet a könyv egészében és egyes részeiben is meghatározó módon van jelen: első renden abban jelenik meg, hogy a többségében nyelvész képzettségű szerzők mellett egy-egy fejezet történész, irodalmár, jogtudós és szociológus-demográfus tollából való.

A magyar nyelv jelene és jövője című kötet a maga egészében azt is bemutatja tehát, hogy a szerzők – mindenekelőtt persze a szerkesztő, TOLCSVAI NAGY GÁBOR, aki több fejezetnek egyben szerzője is – milyen tudományos közegben tartják lehetségesnek a magyar nyelv, illetve általában is a nyelvek funkcionális szemléletű leírását.

2.2. Ha a könyv egymást követő szövegeit olvassuk, és a bennük lévő tartalmat ismét csak a mű címéhez viszonyítva vizsgáljuk, akkor az is feltűnik, hogy a könyv címében megjelölt időhorizont a „múlt”, azaz a történetiség perspektívájával bővül. Természetesen nem egy pusztán kommunikációs eszközként vagy pláne valamiféle elvont entitásként értelmezett nyelv történetére vonatkoztatva, hanem az itteni felfogásnak megfelelően a nyelvhasználó ember, a magyar nyelv-közösség múltjára vonatkozóan. Ez a történeti szemlélet ugyancsak a funkcionális nyelvészet alapállásából adódik. Ha az emberi nyelvet a megismerés és a kultúra elidegeníthetetlen részének tekintjük, akkor nem is lehet ezt másképpen: a nyelvet a beszélők ugyanis nemcsak jelen idejű történésként működtetik, hanem ezzel egyúttal hagyományként tovább is adják az újabb és újabb generációknak.

Az egymással közvetlen kapcsolatban álló beszélők viszonyát a funkcionális nyelvészet – s ennek megfelelően e kötet is – hálózatként fogja föl. Az egyén egyszerre több hálózati közösségnek is tagja, s e kisebb közösségek kapcsolatrendszere adja a nagyobbakét, végül pedig az egész közösségét. Ez a kapcsolati háló azonban nemcsak a pillanatnyi nyelvi működésnek és interakcióknak biztosít keretet, hanem történetileg is megragadható az alakulása, változása. Ennek megfelelően a magyar nyelv története és a magyar nyelv-közösség története csakis együtt értelmezhető.

A magyar nyelv jelene és jövője című kötet az ezredforduló körüli három-négy évtized nyelvi történéseit kívánja részletesebben kidolgozni, mivel a szerzők

megítélése szerint ez az a perspektíva, amelyből megvilágíthatók a mai magyar nyelvi-nyelvhasználói viszonyok. A szerzők azonban – ha azt az éppen tárgyalt jelenség megkívánja – gyakran évszázados távlatba helyezik az adott kérdéskört, s ennek során felvillantanak, előhozak akár sok évszázados előzményeket is.

3. A könyv tartalmi gazdagságát formálisan az is jelzi, hogy 21 tematikus alfejezetre oszlik; ezek teljes körű áttekintésére e helyütt természetesen nincs mód. A továbbiakban ezért csupán két olyan témakört szeretnék kiemelni, amelyek – megítélésem szerint – a könyv leglényegesebb mondanivalóit hordozzák, és ennek megfelelően nemcsak egy-egy fejezet témájaként jelennek meg, hanem ezek a gondolatok valamilyen formában szinte az egész könyv szövetében jelen vannak. E témakörök egyike inkább a múltba nyúlik vissza, a másik pedig főképpen a jövőben fog kiteljesedni.

3.1. A magyar nyelvközösség a honfoglalást követően a Kárpát-medencében megtelepedve nemcsak földrajzi, hanem társadalmi-kulturális értelemben is Közép-Európa keleti peremén helyezkedett el, és ebben a térben határozza meg magát folyton megújuló és változó módon úgy, ahogyan ezt saját magának és a környezetének a társadalmi, politikai, hatalmi viszonyai megkívánják, illetve lehetővé teszi. A magyar nyelvközösség önmeghatározása során azonban nemcsak közvetlen szomszédaival került és kerül ma is kapcsolatba, hanem – hagyományosan leginkább Nyugat-Európa felé tájékozódva – távolabbi kultúrákkal, nyelvekkel is kooperál.

E kapcsolatrendszer felmérése pontos fogalmi keretet követel meg, amelynek létrehozását és alkalmazását megnehezíti az a körülmény, hogy ezek a fogalmak használatosak a nem tudományos, köznapi beszédmódokban is, illetve más szaktudományokban is alkalmazzák őket, ráadásul nem is mindig azonos tartalmakkal. A *nyelvközösség*, *nemzet*, *állam* és *társadalom* fogalmának tárgyalása, főképpen pedig ezek viszonyrendszereinek bemutatása önálló fejezetben történik (GYÁNI GÁBOR, 91–106). Ebből kitűnik, hogy a magyar nyelv – leginkább a környező nyelvektől, de minden más nyelvtől való határozott különbözősége miatt – a magyar nemzet tudatnak is meghatározó összetevője. Ezt főleg a más nemzetek önmeghatározásával való összevetésben kell kiemelni, mivel nemzet és nyelv összefüggése számos másféle mintázatot is mutat. Önálló fejezet tárgyalja a könyvben azt is, hogy mindezek a viszonyok hogyan tükröződnek a magyar nyelv és a magyar nyelvközösség jogi helyzetében (ANDRÁSSY GYÖRGY, 64–90). A magyarság közép-európai létének történettudományi szempontú megközelítését a legszélesebb horizonton az itt említett fejezeteket megelőző, A magyar nyelv és nyelvközösség Európában címet viselő részben vázolja fel a kötet (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, 49–63).

3.2. A könyv alkotói úgy látják, hogy a magyar nyelv léte és jellege, minősége – együtt szemlélve a magyar kultúra egészével – a magyar nyelvközösség jelentékeny erejét mutatja. Megállapítják, hogy ezt a nyelvi teljesítményt, vagyis magát a nyelvet leginkább a magyar nyelvközösség számbeli fogyása és térbeli visszaszorulása veszélyezteti. Ennek bemutatására kapott önálló fejezetet a magyar nyelvközösség demográfiai szempontú alakulástörténetének áttekintése (TÓTH PÁL PÉTER, 109–136). Ezt a folyamatot erősítette fel az a hatalmas trauma is, amelyet a trianoni békediktátum okozott a magyar nyelvközösségnek. Közismert,

hogy az első világháború után az államhatárokat teljesen önkényesen, a nyelvi, néprajzi, kulturális, történelmi szempontokat figyelmen kívül hagyva húzták meg. Ezzel évszázadokon át formálódó, szervesen működő nyelvhasználói hálózatokat vágtak szét, ezek szerves fejlődését szakítva meg.

Kitűnik ez a magyar nyelvjárások helyzetét áttekintő fejezetből is (KISS JENŐ, 199–221): a mai Magyarország területén található nyelvjárási régiók mindegyike átnyúlik a trianoni határokon. Ez a szétszakítottság a nyelvhatáron természetes módon meglévő nyelvi kontaktushatásokat felerősítette, ami önmagában még nem lett volna megrendítő hatással a magyar nyelvhasználatra. Pótolhatatlan veszteségeket okozott viszont a külső régióban élő magyar nyelvű közösségek nyelvi jogfosztottsága. Az ebben a helyzetben felerősödő nyelvi és kulturális asszimilációs folyamatok a magyar nyelvhasználók számának rohamos apadásával jártak e térségekben. Ebben a tekintetben jelentős változást hoztak az 1990-es évektől a térségben lezajló politikai folyamatok: az Európai Unióba betagozódó vagy oda csatlakozni kívánó államok határai átjárhatóvá váltak, ami lehetőséget teremtett a magyar nyelvű közösség hálózatainak fokozatos újraelakítására.

Az ennek nyomán megindult nyelvi határtalanítást a könyv szerzői a magyar nyelvet talán legmélyebben érintő folyamatnak tekintik az utóbbi évtizedek felgyorsult nyelvi változásai közepette is. E kérdéskört a könyv több fejezete is fő témaként tárgyalja. Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, 150–163), valamint A külső régiók című egység (PÉNTÉK JÁNOS, 179–198) ennek más-más nézőpontú megközelítését adja. Speciális kérdéskört helyez középpontba A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban című rész (SZABÓMIHÁLY GIZELLA, 299–320). A kötet áttekinti a magyar nyelvhasználat jellemzőit a tengerentúli diaszpórában is (BÁBA SZILVIA, 265–275). A fentieknek mindegy tükörtémájaként jelenik meg a könyvben a Nem magyar nyelvű kisebbségek magyar nyelvi közegben című fejezet problematikája is (KNIPF ERZSÉBET, 239–264). Az e fejezetekben tárgyalt nyelvi helyzet elemzése jórészt a múltba mutat ugyan, de számos teendő adódik belőle a jövőre vonatkozóan is.

4. Ugyancsak mintegy száz évvel ezelőtt kezdték kifejteni hatásukat a nyelvre az újonnan megjelenő nyelvtechnológiák is. Ám e folyamat inkább talán a jövőbeli perspektíváit illetően érdemes a figyelemre. A kommunikáció új formái: a hang rögzítésének és főképpen továbbításának a lehetősége, azaz lényegében a rádió és a televízió megjelenése jelentős nyelvi hatásokkal is járt. Ezt nemcsak felerősítette, hanem új dimenzióba is helyezte a digitális kultúra létrejötte és elterjedése, amely Magyarországon mintegy három évtizedes múlttra tekint vissza. A globalizáció e téren érvényesülő hatása leginkább az internethasználat terjedésében mutatkozik meg. E kérdés tárgyalása is önálló fejezetet kapott A számítógép, az elektronikus kommunikáció és az internet hatása címmel (PRÓSZÉKY GÁBOR, 321–335). Ezeknek az újabb nyelvhasználati színtereknek jelentős hatásuk van a magyar standard alakulására és ezzel szoros összefüggésben a nyelvjárást használó beszélőközösségekre: ebben a kommunikációs térben kialakult egy újfajta nyelvhasználati forma is, a regionális köznyelv.

A könyv szerzői az irodalmi nyelv teljesítményének különleges értéket tulajdonítanak. A nyelv, a dolgok és az alapító megnevezés című fejezetben (KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, 433–461) az fogalmazódik meg, hogy „a költői nyelv nem a nyelvhasználatok egyikeként jelenik meg, hanem mint a nyelv egyáltalán, mint az összes nyelvi lehetőség megvalósulása”. Ebből pedig az is következik, hogy „csak nagy irodalmi kultúrájú nyelvek tesznek lehetővé jól artikulált, kifinomult és ezért alkotó gondolkodást” (442).

Ahogy az eddigiekben is hangsúlyoztam, A magyar nyelv jelene és jövője című könyv egészét áthatja az a szemlélet, amely a nyelvet a nyelvhasználattól elválaszthatatlannak tekinti, és ebből adódóan ebben látja megragadhatónak. E felfogás szerint a nyelv változásai a nyelvhasználók kulturális, társadalmi feltételeinek változásaiból vezethetők le. Ebből a szemléletmódból következik a mű címében szereplő nyelvi jövőkép értelmezése is: a könyv egyes részeiben megjelenő, harmonikusan egybesimuló ismeretrendszer ugyan a jelenről ad a múltból levezethető tudást, ez azonban folyamatosan a jövőbe mutat.

A magyar nyelv jövője ilyen perspektívában kibontakozó képének valószínűsége és elvárhatósága „megalapozottan, de nem kizárólagosan megformálható” (511) – fogalmazza meg a könyv összefoglaló fejezete a nyelvtudománynak a jövőhöz való viszonyulását. Azt is megállapítja e fejezet, hogy „A magyar nyelv és nyelvközösség nyelvi, kulturális teljesítménye az 1990 körüli és az azt követő nagy átalakulás során kiválóan minősíthető” (512). S noha a magyar nyelv és a magyar nyelvközösség önfenntartó rendszer, ez a működés csak akkor érvényesülhet, ha nem érik erőszakos külső hatások.

5. A nyelvközösség működését hatékony nyelvstratégia segítheti. A könyv hangsúlyozza azonban, hogy a rendszerváltás utáni állami, politikai vezetés adós a magyar nyelv és nyelvközösség általános, a főbb elveket középtávon rögzítő stratégiájával. Ennek főbb elemeit a Nyelvi tervezés című fejezet (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, 487–507) foglalja össze. A korábban már említett demográfiai és főleg a kisebbségekre irányuló nyelvi jogi kérdések mellett eszerint kiemelt szerepet kell biztosítani az anyanyelvi oktatásnak. Ennek fontossága a könyv több témájával kapcsolatban is előjön, de külön fejezetek foglalkoznak a magyarországi (KUGLER NÓRA, 336–356) és a határon túli (VANČO ILDIKÓ, 357–430) anyanyelvi oktatás kérdéseivel. Ebben a keretben lehet leginkább alakítani a felnövő generációknak az anyanyelvhez való viszonyát a jövőt meghatározó és szinte beláthatatlan távlatokat nyitó digitális kultúrán belül is. A digitális anyanyelv fejlesztése a magyar nyelvstratégiának ugyancsak kiemelten fontos területe kell, hogy legyen.

6. A tudományos kutatásra általában is, és a nyelvtudományi munkálatokra specifikusan is jellemző jelenségnek tekinthetjük azt, hogy az egyéni kutatómunka mindinkább fragmentálissá válik. A kutatók egyre inkább részproblémák megoldásával foglalkoznak, ami persze nélkülözhetetlen a mélyebb megismerés szempontjából. Fennáll azonban annak a veszélye, hogy ennek következtében csökken a kutatómunka önreflexiója, aminek hatására háttérbe szorulhat a nagyobb célok

elérésének igénye, s ily módon végső soron akár sérülhet a tudomány legáltalánosabb értelemben vett „hasznosságába” vetett hit is.

Nagyobb szintézisek létrehozására egyre inkább kutatói közösségek vállalkoznak. Az itt bemutatott könyv is egy ilyen fontos szintézis, amely új perspektívákat vázol fel a nyelv egészéhez és részleteihez, részproblémáihoz való közelítés számára is. Tudományos jelentősége multi- és interdiszciplináris szemléletéből következően azonban túlmutat a nyelvtudomány hatókörén, és fontos minden, a nyelvvel kapcsolatos tudomány, tudásterület számára is.

Összességében azzal a megállapítással ajánlom az olvasók figyelmébe A magyar nyelv jelene és jövője című könyvet, hogy annak szerkesztője és szerzői roppant hasznos munkát végeztek el. Azt remélem, hogy a benne lévő tudásanyag hozzájárul majd azoknak a feltételeknek a folyamatos javításához is, amelyek a magyar nyelvközösség optimális működését teszik lehetővé.

Kulcsszók: magyar nyelvközösség, a magyar nyelv helyzete Kelet-Közép-Európában, nyelv és nyelvhasználat, a nyelv társadalmi beágyazottsága, magyar nyelvstratégia.

A new book on the present and future of Hungarian

A recently published volume entitled ‘The present and future of Hungarian’ represents a novel approach to the history of the recent past of this language, its current situation, and its foreseeable future. The novelty of the approach primarily comes from a consistently applied functionalist perspective, considering language to be an entity that is undetachable from language use and from the community of language users. It is also due to this perspective that the discussion is multi- and interdisciplinary in nature, involving a number of interrelated disciplines. The authors depict major events and characteristics of this language in their broadest possible social embeddedness and successfully pinpoint the areas that appear to be the most salient with respect to the future and competitiveness of Hungarian, as seen from the perspective of its present state.

Keywords: Hungarian language community, situation of Hungarian in Eastern Central Europe, language and language use, social embeddedness of language, Hungarian language strategy.

HOFFMANN ISTVÁN
Debreceni Egyetem